

Határléthelyzetek. A térkép(zet)ek újraírása

Gondolatok egy elkezdett párbeszéd folytatásaként

Bányai Jánosnak, szeretettel

Korunkat, térviszonyainkat jellemző ideiglenesség-érzet hatása alatt minden folyamatos mozgásban, elmozdulásban van: még a viszonylag rögzíthetőnek vélt térstruktúrák is. Bár az „újra lehet írni a térképet” állítás egyre gyakrabban hangzik el, felvetésemet csak a szűk irodalmi/művészeti „reáliákra” vonatkoztatom. E közkezdveltséget bizonyítja, hogy nemzetközi írói találkozók is rendeznek ezen elmélet alátámasztására: Re-writing de Map of Europe (Európa térképének újraírása) cím alatt fesztiválóztak azok a fiatal írók is, akiknek írásaiban elmozdulnak a szilárdnak vélt határok, újraírják a kelet-közép-európai térképzetet.¹

Az európai gondolkodás egyik alap-meghatározója a térbeágyazottság, térfüggőség. A *hely* meghatározásra, körül*határol*ásra tett folyamatos kísérletek, az út, utazás, úton-lét és az ebből következő úttalanság, elvesztődés, dezorientáció, a másság metaforájának sokszoros előfordulása irodalmi szövegek meghatározó alakzataivá vált. A térbeliség nem tárgyi, hanem teremtői, létrehozói mivolta révén vált kutatási princípiummá. „Hogy a gondolkodás térbe ágyazottsága kultúrateremtő erővel bír, azt jelenti, szűkös az az elképzelés, amely abban a sokat ismételt állításban merül ki, hogy a kulturális dimenziók magukon viselik a térbeliség nyomait.”² Ezzel a felütéssel indítja Faragó Kornélia geofilozófiai, geopoétikai megalapozottságú térvizsgálatait. A 20. századi bölcséleti gondolkodók, bár értel-

¹ Bukarest, 2008. október 25–26. A magyar prózát, abban a „kelet-európai térképzet” létrehozó eljárásaik miatt, Dragomán György és Bartis Attila képviselte.

² Faragó Kornélia: *A tér geofilozófiai interpretációja*. In: Uő: *Térrányok, távolságok. Térdinamizmus a regényben*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2001. 7.

mezéseikben foglalkoztak a térbeliség problémáival, az többnyire csak a gondolkodás tárgyaként, semmint konstitutív elemeként körvonalazódott, a megnyilatkozások inkább a kultúra időfogalmához kapcsolódtak. A térbeliség nem tárgyi, hanem létrehozói mivoltában foglalkoztat, a Merleau-Ponty gondolatot követve: „a tér nem egy olyan közeg, amelyben elrendeződnek a dolgok, hanem médium, amely által elrendeződnek a dolgok”.³ A Bodor Ádám regényeiben, valamint az őt követő, általam posztbodoriánus áramlatba sorolt, „Sinistra-térbe” tartozó szerzők (Dragomán György, Papp Sándor Zsigmond, Vida Gábor) prózájában megképződött név-térképről leolvasható szereplőfigurák körüljárásával az interkulturális térben megképződött, asszociációs terek által mozgatott identitásfogalmak válnak értelmezhetővé: a tér által képzett viszonyok és a viszonyok teresülése. Ezen írók különböző szövegeit térbeágyazottságuk és térfüggőségük, a nyelvben létrejött térképzettségük köti össze. A különböző nyelvek és kultúrák határán, a kultúráköziségben konstruálódott prózaszövegekben – a megnevezés, az elhallgatás, a másság/idegenség kérdéskörén keresztül – a térbeágyazottság és az ennek következtében – az állandó létrejövés és megszűnés kettősségében – nehezen meghatározható határidentitás válik értelmezhetővé. E szempontra figyelve a vizsgált irodalmi szövegek recepciójának határhelyzete, kettőssége is láthatóvá válik, hiszen a prózaszövegekben felbukkanó földrajzi nevek olyan névtérképet eredményeznek, amelyek referencializálhatóvá teszik olvasatukat, ám ugyanakkor e szövegek mindvégig hangsúlyozzák irodalmi medialitásukat, nyelvben teremtettségüket.

A regionalitás mint leszűkített tér leszűkít(het)i az értelmezést is. A régió mint fogalom egyszerre hordozza a földrajzi meghatározottság és szellemi tevékenység behatároltságát.⁴ A régió azonban egy sajátos, nem semleges közeg, hanem kulturális tér. A régió mint geográfiailag behatárolt tér a referenciális olvasás felé tolja az irodalmi szövegolvasást, de a régió kulturális közeg jellege megteremti az elvonatkoztatás, absztrahálás lehetőségét, hogy a lokalizált, leszűkített, referenciális indexű régió nemhogy a tériség eltűnésével, de annak magába olvasztásával és szöveg-szervező erővé konstruálásával, ezáltal térbeágyazottságának domináns megalkotottságával, irodalmi, poétikai, nyelvi közzé váljék. Láng Zsolt írja az *Otthonteremtés* című esszéjében: „Az irodalom nem táj-, hanem

³ Maurice Merleau-Ponty idézi Faragó Kornélia: i. m. 7–8.

⁴ Régió: 1. Vidék, övezet. 2. Bizonyos magasságban, ill. mélységben levő (lég)réteg. 3. Szellemi tevékenységnek, jelenségnek bizonyos területe. Juhász József et al. (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár L–Zs*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 1153.

nyelvfüggő. A nyelv viszont őrizhet magában *tájjelleget* [...].”⁵ (Kiemelés az eredetiben.)

A regionalitás fogalmának azt az értelmezését használom, amely a nyolcvanas-kilencvenes évek irodalmi diskurzusában vált relevánssá: a regionalitás mint a térségi interkulturális összehasonlítás lehetősége⁶, „az irodalmi beszédformának az a módja, amely színre viszi a sajátnak az idegenben és az idegennek a sajátban való dialógusát. Ezzel lehetővé teszi a nyelvi és kulturális határok és identitások problémájának, a periféria és a centrum dialektikájának újraértését.”⁷ A nyelvköziség, a különböző nyelvi regiszterek közötti viszonyok és mozgások a rejtély, az idegenség, az eldönthetetlenség problematizáltságát vonja maga után.

Azonban nem elhanyagolható és elhanyagolandó a regionalitásnak, a „helyi színeknek”, „sajátosságoknak” különböző (irodalmi) szövegekben jelentkező „negatív” hatása: amikor a poétikai szempontú értelmezés megkerülésével – rosszabb esetben a poétikai értelmezési lehetőség hiányával – csupán ezeknek a „helyi színeknek” az elburjánzása és propagálása, a provincializmus válik a művek egyedüli meghatározójává, „értékévé”. Ezt a jelenséget járja körül Bányai János a *Hagyomány és modernitás konfliktusa* című tanulmányában⁸, amelyben a kisebbségi kultúrák és irodalmak létéről folytatott viták meghatározó körülményeiként három alapvető tényezőt sorol fel: „a hagyománytalanság megtapasztalása, a helyi kulturális jelrendszerek értékvilágának felnagyítása és a külső, az »idegen« kultúra fokozott, legtöbbször nem kritikus elsajátítása.”⁹ Tanulmányában példákkal szemlélteti ezeknek a tényezőknek kulturális és irodalmi értelmezésekre tett hatását, amelyben a hagyomány és modernitás konfliktusa érhető tetten. A térfüggő sajátosságok irodalmi szövegekben való előfordulása azonban nem jelenti azok provincializmusát, ha ezen „fölülemelkedve”, poétikai szempontú értelmezések során a tárgyalt szövegek tágabb kontextusba is helyezhetők. A „helyi színek” jelenléte nem a provinciális irányba mutatnak Tolnai Ottó költészetében sem, „amely költészet nyelvében, szóhasználatában, de élményvilágában is mintha tájházi gyűjtemény lenne, mert

⁵ Láng Zsolt: *Ottthonteremtés*. In: Uő: *Tőja vagy tottja? „A” „romániai” „magyar” „irodalom” „története*. Koinónia, Kolozsvár, 2008. 197.

⁶ Vö.: Szirák Péter: *A regionalitás és a posztmodern kánon a XX. századi magyar irodalomban*. In: Görömbei András (szerk.): *Nemzetiségi magyar irodalmak az ezredvégén*. Debrecen, 2000. 54.

⁷ I. m. 54.

⁸ Bányai János: *Hagyomány és modernitás konfliktusa. A kisebbségi kulturális kánon*. Korkunk, 2007/2. 58–64.

⁹ I. m. 59.

minden erősen hangsúlyozott szavának, kifejezésének és képének származási helye pontosan, vagyis helyileg kijelölhető, amin semmit se változtat a költőnek a világban való többirányú irodalmi és művészeti tájékozottsága. Amibe beletartozik szavainak és képeinek metamorfózisa a szövegköziség, az át- és ráírás, az allúziók, a jelzett vagy jelöletlen hivatkozások, idézetek és parafrázisok eszközével. Ez emeli költészetét a kánonképző költészetek sorába, miközben semmiképpen sem szakad el és távolodik el költészetének helyi, lokális forrásaitól. Akár az is mondható, hogy Tolnai Ottó költészetének tájházában nagy költészet lakozik, az a kifürkészhetetlen jelrendszerben megszólaló irodalom. [...]”¹⁰ Ez az érvelés nagy hasznomra volt Bodor Ádám és a posztbodorianus áramlatba tartozó szerzők műveinek értelmezésekor is, ugyanis ezen írások szövegkonstrukciós eljárásai közé tartozik a térbeli meghatározottságuk, térképzetük, ugyanakkor a szövegek poétikai mutatói révén felülemelkednek, túlmutatnak a csak „helyi színek” értékvilágának felnagyításán. A meghatározatlanságok és többértelműségek miatt ezek a szövegek nyitottá, tágga válnak a befogadó értelmezések számára. A Bodor-szövegek és az őt követő fiatal prózaírók munkái is megengedik a „helyhez kötött” olvasást, de attól el is vonatkoztatnak, s ebben rejlik páratlan erejük, hogy ezt az ambivalenciát nyelvvé lényegítik át.

Korábbi írásaiban is jeleztem, hogy a geopoétikai mutatók létéből nem feltételezek és még kevésbé sem következtetek egy „kisebbségi” irodalom létre. Sem Bodor Ádám, sem a „sinistrai térhez” kötődő többi szerző nem a kisebbségi irodalomhoz tartozó kulturális klisékkel dolgoznak, ezért választhatják ezeket a poétikai mutatókat, ami a „sajátosságot” biztosítja.

A különböző szövegek nyelvi világteremtésében a névadás szöveg- és térkonstituáló jelleggel rendelkezik, a névadás gyakorlata szervesen összefügg az alkotó nyelv- és világszemléletével, az antroponimák és toponimiák organikusan integrálódnak a művek poétikai rendszerébe. A névadás bizonyos szinten rögzítés és behatárolás, elszigetelés, a nevek iterativitásával

¹⁰ I. m. 62. Bányai János korábban Tőzsér Árpádot idézte, aki a kisebbségi irodalommal kapcsolatos véleményét ekképp fejezte ki: „Az irodalom, a jó irodalom, a nagy irodalom mintegy [ennek] a nemzetek fölötti nyelvnek a jelrendszerét bővíti, tágítja, s talán mondanom sem kell, hogy ilyenformán ez a bővítés, tágítás az illető irodalomnak egyben értékmérője is, s hogy »nemzetiségi« irodalmi művet épít, mint »nemzetit« csak ilyen igénnyel érdemes írni, s ami ezen a mércén alul van (legyen az – eredetét tekintve – »nemzetiségi« vagy »nemzeti«), így is, úgy is pusztán helyi értékű írásbeliség.” Tőzsér Árpád: *A nem létező tárgy tanulmányozása*. Pozsony, 1999. 174.

biztosítják az állandóságot, az állandó elmozdulásban és eltolódásban megteremtik és hitelesítik az egységes szövegteret. A névrendszer az írás hangulatát is megszabó diskurzív teret hoz létre, visszautal a megnevezőre is. A Bodor Ádám prózáját benépesítő szereplők változatos nevei és a szövegek terét behatároló toponímiák vizsgálata különböző értelmezési stratégiákat mozgósít, a különböző kulturális és nyelvi feltételezettségre utaló névkonglomerátum lehetőséget ad arra, hogy a Bodor-próza a geopoétika felől is interpretálhatóvá váljék. A névnek, névadásnak nemcsak azonosító vagy megjelölő szerepe van, kulturális konnotációkat, asszociációs tereket bevonva felidéz, megidéz, relációkat és viszonyokat hoz létre. Azonban a szereplői identitás körüljárhatóságának, behatárolásának kísérlete – a névadás identifikációs szerepkörét felhasználva – már az elején elbizonytalanító gesztussal jár: ugyanis a *Sinistra körzetben* mindenki álnevet kap a hatalomtól. A határlét, amely által a közöttiség térbelisége artikulálódik, új identitásforma, a határidentitás megteremtésére ad lehetőséget. Az utazás – a Bodor-szövegek egyik alaptrópusaként – az identitás felismerésének az egyik lehetséges eszközeként a megértés, az önalkotás, önmegértés poétikai lehetőségeként definiálódik. Az utazás során nemcsak a Másikat, az idegent ismerjük meg, hanem az önmagunkban levő Másikat, saját magunk másikat.

Sajátos térképzetünk része annak az interkulturális megismerési szövevénynek, amely révén a „saját” kultúrához egy másik nézőpontból, másik kulturális közvetítői szerepből közelítünk. Az *idegen* felé fordulás, a *fordítás* lehetősége az addig természetesnek vélt határok megbontásához vezet, az idegenség tapasztalásához, illetve azzal való szembesülésre készítet. A (mégoly kérdéses és bizonytalan) identitásképzéshez nagymértékben hozzájárul az idegenségtapasztalat feldolgozása. „Mivel önmegismerés, mint önmegismerés, egyedül önmagában, a másik bevonása nélkül nem lehetséges, ezért az idegenségtapasztalat az önmegismeréshez vezető egyedüli út.”¹¹ – állítja Fehér M. István *Idegenségtapasztalat mint az önmegismerés útja és közege* alcímű tanulmányában.

A fordítás fenti értelmezése kiegészülhet a Stuart Hall-i 'Fordítás'-értelemmel, amely „azokat az identitáskonstrukciókat írja le, amelyek keresztülvágják és átmetszik a természetes határokat, és amelyek olyan emberekre vonatkoznak, akik örökre *szétszóródtak* a szülőföldjükről. [...]

¹¹ Vö.: Fehér M. István: „*A tiszta önmegismerés az abszolút máslettben, ez az éter mint olyan...*” *Idegenségtapasztalat mint az önmegismerés útja és közege*. In: Bednaries Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő (szerk.): *Identitás és kulturális idegenség*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 11., 26.

A *hibriditás ilyen kultúrához* tartozó embereknek fel kell adniuk az 'elveszett' kulturális tisztaság vagy etnikai abszolútizmus visszaállításának álmát vagy ambícióját. Visszavonhatatlanul *le vannak fordítva*.¹² Mint Stuart Hall megjegyzi Salman Rushdie-t idézve, az angol 'fordítás' szó (translation) etimológiailag a latin 'átvitel'-ből jön, a fenti jellemzők alapján leírható identitású figurák átvitt, átfordított identitásúak.

Ide tartoznak a Sinistra-próza örökös úton-létre készített szereplőinek elmozdulásai is, a „külső” mozgásokhoz viszonyított, a próza „belső” mozgásaira következtetve, amely szintén az örökös idegennyelvűség, a térképzetekben és a névtérképekben megmutatkozó másság/idegenség tapasztalatát hozza be. Az utazásnarratívák eredeti helyének bizonytalansága, a kiindulópont hiánya miatt az idegenség folyamatos tapasztalatában való otthonlét képződhet meg. Ez a másság/idegenség-tapasztalat a határlétnek is a következménye, amely állandósult köztes létet: a közöttiség térbeliségét eredményezi, az úton-lét metaforájaként artikulálódva.

„Az identitás azon az ingtag ponton alakul ki, ahol a szubjektivitás »elmondhatatlan« történetei találkoznak a történelem, a kultúra narratíváival.”¹³, s ide is csatlakozhat azon Harald Weinrich-idézet is, miszerint: „Kultúrának azt nevezzük, ami akkor is megmarad az emberben, ha mindent elfelejtett.”¹⁴ Az identitás meghatározásának problematikusságához hozzájárulnak az elfelejtett, elhallgatott, elmondhatatlan, de nyomokban jelen levő köztes kulturális narratívák. Ezért válik problémássá a nyelv is, amelyen megszólal(hat)nak a regények/novellák szereplői. A szövegben megteremtődik egy (beszélt) nyelv(ek) közi/közti tér- és nyelvtapasztalat. De nem mondható ki, hogy milyen nyelven beszélnek a Sinistra körzet (vagy a Dragomán- és Papp-próza) megszólalói, mert nem történik erre vonatkozó szövegbeli utalás, miként a névtérképben is, a „kevertségük”, közöttiségük érvényesül. A (beszélt) nyelvek kevertsége, a többnyelvűség tematizálása a nyelvköziség, nyelvek közötti, kultúrák közötti létmódot feltételezi, ez készíti, – „kényszeríti” – az olvasót egy a geokulturális tér *nyelvi* ismeretét feltételező többnyelvű, többszólamú – és ezáltal nyitott, többértelmű – olvasásra.

¹² Stuart Hall: *A kulturális identitásról*. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 1997. 83.

¹³ Stuart Hall: *Minimal Selves*. In: L. Appignanesi (szerk.): *Identity. The Real Me. Post-Modernism and the Question of Identity*. ICA Document 6, London, ICA, 1987. 44. Idézi: Iain Chambers: *Vándorlás, kultúra, identitás*. Helikon, 2002/4. 456.

¹⁴ Harald Weinrich: *Létbé. A felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz, Budapest, 2002. 11.

A sinistrai világot alkotók megszólalása a rendszer általi kölcsönösségi reláció függvénye: látszólag egy nyelvet beszélnek, ugyanazt a nyelvi kódot használja a „hatalom és az alattvaló” – kisebb eltérésekkel: ide tartoznak az ironikus megjegyzések és a megszólalás megtagadása. A nyelvi változatok köztességükben, közöttiségükben érhetőek tetten. Miként a kulturális közöttiségben, mely kultúrák külön-külön nem mutatják meg magukat, még ha a névkonglomerátum és szövegnyomok (pontosan a beszélt nyelvekről szólva) alapján feltételezhető egy közös, köztes térképzet, annak kulturális, történelmi, antropológiai vonatkozásaiban, amelyek a különböző kulturális hatások latens összefonódásának, *egymásmellettségének* nyomai. A szövegekben megszólalók nyelve „csak” a köztes lét, a nyelvközöttiség szintjein írható körül, pontos információk és „végső jelentésadás” nélkül. A némileg radikálisan fogalmazó Maurice Merleau-Ponty¹⁵ szerint „a teljes kifejezhetőség gondolata nonszensz, minden nyelv közvetett vagy utalásszerű, vagy ha úgy tetszik, néma csend”. Ha a szövegek „eredeti nyelvét” keressük, akkor referenciális létére vonatkozathatunk, ezért tartom lehetségesnek a köztesség, állandó „fordításban-lét” lehetőségét felmutatni. Az átmeneti terek közötti lét-utazások egy absztrakt térképzetet, a közöttiség által meghatározott határléthehelyzetet formáznak.

¹⁵ „Márpedig ha kiverjük a fejünkéből az *eredeti szöveg* gondolatát, melynek nyelvünk a fordítása, avagy kódolt változata volna, beláthatjuk, hogy a *teljes* kifejezhetőség gondolata nonszensz, hogy minden nyelv közvetett vagy utalásszerű, vagy ha úgy tetszik, néma csend.” (Kiemelés az eredetiben.) Maurice Merleau-Ponty: *A közvetett nyelv és a csend hangjai*. Ford. Szávai Dorottya. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomenén, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 145.